

ISSN 1304-8120 | e-ISSN 2149-2786

Araştırma Makalesi * Research Article

Maraş'ta Faaliyet Göstermiş Misyoner Okulları ve Kurumları Missionary Schools and Institutions Which Operated in Maraş

Mustafa Edip ÇELİK

Doç. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Tarih Bölümü
medipcelik@hotmail.com
Orcid ID: 0000-0002-0647-9476

Recep ÇELİK

Doktora Öğrencisi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı
metroch_1990@hotmail.com
Orcid ID: 0000-0001-6532-1911

Öz: Hıristiyan inancının temelinde yer alan dışa yönelik yayılma siyasi çalışmaları, geçmişte kesintiye uğramış olsa da XV. Yüzyılda tam teşekküllü bir örgüt durumuna gelmiştir. Günümüzde aktif olarak devam ettirilen bu yayılma çalışmaları, başta İslam ülkelerine yönelik iken, ilerleyen süreçte bu amaç doğrultusunda kiliseler tarafından sayısı on binlere varan misyon örgütleri kurularak çalışmalarını gerçekleştirmişti. Nitekim Kiliseler misyon faaliyetleri için sayıları yüz binlere varan misyoner görevlendirmişti.

Misyonerlik faaliyetleri, XIX. Yüzyıldan itibaren emperyalist devletlerin yayılma siyasetinde önemli bir yere sahipti. Böylelikle birçok coğrafya da etkinlik gösterdi. Bu coğrafyalardan biri de Osmanlı coğrafyası idi. Osmanlı Devleti coğrafyasında misyonerlerin önemli merkezleri buluyordu. Bu merkezler Edirne, Selanik, Kosova, İzmir, Aydın, Bursa, Van, Mamurat-ül Aziz, Maraş, Beyrut, Kudüs, Halep, Bağdat ve Malatya idi. Misyonereler, bu merkezler de kurumlar açarak çalışmalarını gerçekleştirmekteydi. Böylelikle bölgede etkinliği artan misyonerler, sayılarını artırmak suretiyle güçleniyordu. Yeni katılımcılarında desteği ile giderek büyüyen bu misyon kurumları, ülkeyi zor durumda bırakıyor ve asayiş bozukluklarına neden oluyordu.

Maraş, Fransız, İngiliz ve Amerikan Misyonerlerin, kurumlar açarak faaliyetlerini gerçekleştirdiği bir bölge idi. Maraş'ta faaliyetlerini sürdüren kurumlar, özellikle ekonomi, eğitim ve kültürel alanlarda çalışmalarını gerçekleştiriyordu. Bu kurumlar özellikle bölgedeki kargaşadan istifade ederek yıkıcı faaliyetler göstermiştir. Bu çalışmada Maraş bölgesinde aktif bir şekilde faaliyet gösteren Alman, Fransız, İngiliz ve Amerikan Misyoner kurumlarının amaç ve hedefleri tespit edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Misyonerlik, Misyonerlik Faaliyetleri, Alman Misyonerlik Kurumları, Amerikan Misyonerlik Kurumları.

Abstract: Although the political efforts for outward expansion, which are at the core of the Christian faith, were interrupted in the past, they became a full-fledged organization in the 15th century. While these expansion efforts, which are actively continuing today, were primarily aimed at Islamic countries, in the following period, mission organizations numbering up to tens of thousands were established and carried out by churches for this purpose. As a matter of fact, churches assigned hundreds of thousands of missionaries for mission activities.

Missionary activities have had an important place in the expansion policies of imperialist states since the 19th century. Thus, it was active in many geographies. One of these geographies was the Ottoman geography. Missionaries had important centers in the Anatolian geography of the Ottoman Empire. These centers were Edirne, Thessaloniki, Kosova, Izmir, Aydın, Bursa, Van, Mamurat-ül Aziz, Maraş, Beirut, Jerusalem, Aleppo,

Geliş Tarihi:19.01.2024

Kabul Tarihi:11.07.2024

Yayın Tarihi:31.08.2024

Atıf: Çelik, M.E. & Çelik, R. (2024). Maraş'ta faaliyet göstermiş misyoner okulları ve kurumları. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(2), 636-645. Doi: 10.33437/ksusbd.1422513

Baghdad and Malatya. Missionaries were carrying out their work by opening institutions in these centers. Thus, missionaries, whose effectiveness increased in the region, became stronger by increasing their numbers. These mission institutions, which were gradually growing with the support of new participants, were putting the country in a difficult situation and causing public order disturbances.

Maraş was a region where French, British and American Missionaries carried out their activities by opening institutions. The institutions that continued their activities in Maraş carried out their work especially in the fields of economy, education and culture. These institutions have actively engaged in subversive activities, especially by taking advantage of the turmoil in the region. In this study, the activities, goals and objectives of the German, French, British and American Missionary institutions actively operating in the Maraş region will be tried to be determined.

Key Words: Missionary, Missionary Activities, German Missionary Institutions, American Missionary Institutions

---

GİRİŞ

Misyon sözcüğü Latince kökenli olup “*Missio*” teriminden türemiştir, kelime anlamı; görev ve yetki sorumluluk anlamına gelirken, “*Missio*” kökünden türeyen *misyoner* terimi ise görevlendirilmiş olan kişi manasına gelmektedir. Kilise tarafından vaaz için görevlendirmeyi ihtiva eden Misyon kelimesi XVI. Yüzyılın başlarından itibaren Cizvitler tarafından daha hususi bir manada kullanılmaya başlanmıştır. XVI. yüzyılda, Hristiyan toplumlar tarafından vücuda getirilen kolonilere kilise yetkililerinin gönderilmesini ifade etme maksadıyla misyon ve misyonerlik terimleri, Hristiyan toplumlarca kolonileştiren sömürge bölgelerinin Hristiyanlaştırılması maksadıyla kullanılmıştır. Hristiyan inancının yerli unsurlar arasında yayılması gayesiyle Katolik mezhebine bağlı kiliseler tarafından yetkilendirilen kilise temsilcilerine *misyoner*, bu yetki ile gidilen ülke, şehir ve kasabalara ise *Misyon ülkesi* denilmiştir (Çabuk, 2008: 37).

Hz. İsa'nın 12 Havarisinin çalışmaları ile başlayan din boyutunda ki misyonerlik faaliyetlerinin XIX. yüzyıla kadar ki süreçte temel gayesi Hristiyanların kutsal kitabı İncili öğretmek ve toplumları Hristiyanlaştırmak olmuştur. Misyonerlik üzerine çalışmalar yapan araştırmacılar çalışmaları tarihsel aralık içerisinde; Havariler dönemi (MS.33-100), Kilise kuruluşu ve kurucuları dönemi (MS. 100-800), Orta çağ Dönemi (800-1500), Reformasyon Dönemi (1500-1650), Reformasyon Sonrası Dönemi (1650-1793) olmak üzere beş bölüme ayırmışlardır. Modern zamanda ise misyonerlik faaliyetlerinin William Carey'in Uzak Doğuda Hindistan'a ayak basmasıyla başladığı düşünülmektedir. Misyonerlik örgütleri, yerleştikleri ülkelerde yalnızca dini bir maksatla kalmamış olup; bağlı buldukları anavatanları lehine sosyal, siyasal ve kültürel çalışmalarda da bulunmuşlar ve topladıkları bilgiler ile devletlerinin bölgelere yönelik politikalar geliştirmesinde etkili olmuşlardır (Canyaş-Canyaş, 2012: 56-57; Çelik, 2021: 295).

Osmanlı devletinin sınırları içerisinde yabancılar tarafından açılan eğitim ve öğretim yayma kurumlarının tarihi oldukça eskilere dayanmaktadır. Batıların Rönesans ve Reform hareketleriyle karanlık orta çağdan yeniçağa geçişleri ve her açıdan kalkınmaya başlamaları misyonerlik faaliyetlerini daha organize bir şekilde sürdürmelerini sağlamıştır. Batı medeniyeti, Doğu medeniyeti olarak nitelendirdiği bölgelerde askeri, siyasi, bilimsel ve taktiksel olarak üstünlük kurmak istemiş, bu durumun bir sonucu olarak oryantalizm (Şarkiyatçılık) ortaya çıkmıştır. Batı düşüncesinde, Doğunun geri kalmış olarak görülmesi bu bölgelere müdahale fikrini ortaya çıkarmıştır. Ancak bu müdahale askeri alanın yanı sıra kültürel ve dinsel alanda da gerçekleşmelidir. Bu çalışmalar ilk olarak din adamlarının çağrısıyla başlamış, filozoflar tarafından da destek görmüştür. Nitekim alanda daha hızlı ilerlenmesi maksadıyla doğu ülkelerinin dilleri üniversitelerde okutulmaya başlanmıştır (Tozlu, 1991: 10).

Osmanlı sınırları içerisindeki yabancı kurum ve kuruluşların açılması doğrudan doğruya olmamıştır. Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethetmesinden sonraki süreçte dinlere karşı hoşgörülü yaklaşımı ve verilen imtiyazlar sürecin hızlanmasında önemli bir faktör olmuştur. Mevcut dönem içerisinde din ve eğitim kurumlarının iç içe olması, bahsi geçen dinin mensuplarının rahatça istedikleri kurum ve kuruluşları meydana getirmelerini sağlamıştır. Bu kurumlar vasıtasıyla kendi inançları doğrultusunda genç nesillerin yetişmesinde faaliyet göstermişlerdir. Gerçekte bu kurumların Osmanlı topraklarındaki yayılma çalışmaları Kanuni Sultan Süleyman zamanında Fransızlara verilen ayrıcalıklar ile başlamış olup bu ayrıcalıkları diğer devletlere verilen imtiyazlar izlemiştir (Dinçer, 1978: 17-26).

İlk açılan yabancı okullardaki eğitimciler misyoner rahipler olmuştur. İletişim kabiliyeti yüksek ve bölge halkını yakinen tanıyan bu misyonerler sayesinde gerçekleştirilen çalışmalar başarıya ulaşmıştır. Nitekim 1869 yılına kadarki süreçte yabancı okulları düzenleyen hiçbir nizamname olmaması da çalışmalarını kolaylaştıran bir diğer etken olmuştur. 1869 yılında Maarif-i Umumiye Nizamnamesi 'ne kadar bir denetleme mekanizmasının olmayışı ve Osmanlı Devleti'nin giderek çalkantılı bir döneme girmesi gibi etkenler bir araya geldiğinde yabancı kurumların sayısında bir artış kaçınılmaz olmuştur. Bu duruma gayrimüslim tebaayı koruyan ve ayrıcalıklar sağlayan kanun ve fermanlarda eklenince misyonerler ülkenin dört bir yanında serbestçe faaliyetlerini yürütmüş kurum üstüne kurumlar açmıştır (Esendal, 2007: 3-4).

Misyonerlik tarihte yedi aşama geçirerek günümüze kadar gelmiştir. Bu dönemler şöyledir

- "33- 100 yılları arası, Havariler dönemi
- 100-800 yılları arası, kiliselerin kurulma dönemi
- 800- 1500 yılları arası, Ortaçağ dönemi
- 1500- 1650 yılları arası, reformasyon dönemi
- 1650- 1793 yılları arası, reformasyon sonrası dönemi
- 1793- 1965 yılları arası, modern dönemi
- 1965'ten sonraki dönem ise diyaloglar dönemi" (Çabuk, 2008: 38)

Misyon ve misyonerlik kavramları Hristiyan olmayan diğer dinlere mensup halkların belleklerinde, tarihte yaşamış oldukları sömürüyü, baskıyı, zulmü ve Batılıların hegemonyacı, tutumlarını canlandırmaktadır. Bu gibi sebepler sıralandığında misyonerler, bilhassa da Protestan mezhebine mensup misyonerler, misyoner tanımının yerine başka terimler kullanmayı tercih etmeye başlamışlardır (Çabuk, 2008: 38).

Osmanlı Devleti'nde Almanların Misyonerlik Faaliyetleri

Almanya, siyasi birliğini tamamladıktan sonra daha aktif olarak misyonerlik çalışmalarına başlamıştır. Almanların gayesi, Alman kültürünü Türkiye'ye dayatmak, gayrimüslim halkı kendi dini öğretilerine çekmek ve bu düşünceler vasıtasıyla bölgede yer edinmektir. Almanlar tüm Osmanlı coğrafyası üzerinde bilhassa Alman uyruklu vatandaşların çoğunluğu oluşturduğu yerlerde okul ve eğitim kurumları açma çabasında olmuşlardır. Nitekim okul açmak için bölge halkını maddi-manevi çeşitli yardımlarla kandırma yoluna dahi başvurmuşlardır. Bu yolla kendilerini kurtarıcı olarak göstererek gerekli kamuoyu desteğini alma çabasına girişmişlerdir. Almanlar, özellikle ekonomi ve sosyal alanlarda faaliyet içerisinde bulunmuş bu kapsamda okul, hastane, yetimhane ve kiliseler açmaya başlamıştır. Bu tip faaliyetler sayesinde taraftar toplayıp aktif bir çalışma ortamı oluşturmak istenmiştir (Ortaylı, 1981: 49-51).

XIX. yüzyılın son dönemlerine doğru Almanya, *Weltpolitik* ismi verilen ve aktif olmayan dış politikadan vazgeçerek daha aktif bir dış siyasete geçmiş ve bu sayede dünya siyasetinde etkin olmaya başlamıştı. Fakat uzak doğu Asya ve denizlerde en büyük rakibi olan İngiltere ile rekabet içinde olamayacağını anlayan Almanya, yeni bir politikaya başvurmuş ve uzak bölgelere nüfus yerleştirmesi yaparak sömürgeler oluşturmak istemiştir (Belge, 2018: 50).

Tarih sahnesine, 1871 yılında birliğini tamamlayarak siyasi ve askeri bir güç olarak çıkan Almanya'nın Osmanlı topraklarında pek vatandaşı yoktu. Az sayıdaki vatandaşı ise Avusturya tarafından temsil ediliyordu. Ancak siyasi birliğini tamamlaması sonrasında başkentte sayısal bir artış gözlemlenmiştir. Nitekim İstanbul'dan Kudüs'e giden istikamet üzerinde okul açma girişimlerinde kendilerinden söz edebilecek bir duruma gelmişlerdir. Almanya, Osmanlı topraklarında faaliyetlerini gerçekleştirebileceği önemli bölgeler seçmiştir. Bu bölgeler; Edirne, Selanik, Kosova, İzmir, Aydın, Bursa, Van, Mamurat-ül Aziz, Maraş, Beyrut, Kudüs, Halep, Bağdat ve Malatya gibi şehirleri bunların arasında sayılabilir (Ortaylı, 1981: 49-51).

Almanya, II. Wilhelm'in iktidara çıktığı 1888 tarihinde ülke içi hammadde ve pazar kısırlığını gidermek üzere Bağdat Demiryolları planını ortaya çıkarmış ve bu hattı oluşturmak adına Osmanlı'dan imtiyazlar koparmıştır. Almanlar, Osmanlı Devleti ile silah alışverişi ve Bağdat Demiryolu projesinin etkisi ile dostane bir yaklaşım sergilemişti. Bu maksat çerçevesinde gayrimüslim tebaa ve Türk olmayan diğer Müslümanlara iyi niyetle yaklaşmıştır. Nitekim bu yaklaşımın altında oldukça çetrefilli meseleler yatmaktaydı. Bu politikanın altında yatan ana amaç; Almanların sömürgelerine bir Müslüman devleti katma isteğiydi. Almanya'nın Osmanlı topraklarında kalabilmesi ve sömürge hedeflerine ulaşabilmesi ise bölge halkı üzerinde olumlu bir hava oluşturmaya bağlıydı (Kılıç, 2005: 1).

Özetle Almanya'nın, yeni bir sömürge elde etmek ve "kendi tabirleriyle "güneşte yer edinebilmek için", Osmanlı Devleti'yle iyi ilişkiler içinde olmak zorundaydı". Almanya 1800'lerden itibaren Afrika bölgesine elde ettiği sömürgeler ekonomik açıdan yetersiz, Jeopolitik açıdan uzaktı. Ayrıca Almanlar, bu bölgelerde İngilizlerin gölgesinde kalmaktaydı. Çünkü mevcut dönemde Almanya, İngiliz güçleri ile mücadele edebilecek donanımda değildi. Oysa Osmanlı toprakları hem ulaşım açısından yakın, pazar ve hammadde açısından zengin hem de İngiliz ve Fransızların ablukasına maruz değildi. Bundan dolayı Osmanlı Coğrafyası Almanların ilgisini çekmiş ve buraya yönelmişlerdir (Kılıç, 2005: 2).

Misyonerlik Faaliyetlerinin Amaçları

Misyonerlik yukarıda da değinildiği gibi özellikle Hristiyan olmayan bölgelerde kiliseden çıkma görevlilerin Hristiyanlaşmamış olan bölgelerdeki faaliyetlerini kapsamaktadır. Bu cümleden yola çıkarak gerek Osmanlı gerekse onun bakiyesi olan Türkiye'de uygulanan haçlı seferleri ile başarısız projelerin bir başka tatbiki, Milyonerlik çalışmaları ile gerçekleştirilmek istenmiştir (Çabuk, 2008: 13).

Misyonerlik faaliyetleri açısından Osmanlı'nın çok uluslu bir yapıya, din ve dilsel olarak çeşitliliği bulunmaz bir cazibe oluşturmakta idi. 18 Şubat 1856'da, Islahat Fermanı ile Osmanlı devleti içerisindeki Gayrimüslim tebaaya kendi inanış ve törelerine dönük ilk, orta ve yüksek dereceli mektepleri açma fırsatı verilmişti (Sakaoğlu, 2003: 86-87). "Bu durum içerideki Katolikliği ve Protestanlığı yaymak için Fransa, İtalya, İngiltere, Almanya, Avusturya ve Amerika kilise çevreleri yarış halinde Osmanlı topraklarında okullar açmaya başlamışlardır". Bu tip ayrıcalıkları kullanmasını iyi bilen misyonerler, ticari, kültürel ve de siyasi çıkarlarına hizmet edecek yerli unsurları Osmanlı'nın aleyhinde yetiştirme girişimlerine hız vermişlerdir (Vahapoğlu, 1992: 40-44).

Misyonerlik faaliyetinde görevlendirilmiş sözde din adamları vd. kişiler, bağlı oldukları devletlerin adeta birer öncü kuvveti gibi hareketlerde etmişlerdir. Misyonerlik Faaliyeti gösterilecek coğrafya, ilk olarak misyonerlerin yerleşimi ile çoğunluk kazandırılırdı. "Misyonerler çeşitli perdeler altında faaliyet gösterecekleri ülkenin kültürel, siyasi, dini, askeri, ekonomik vs. bütün yönlerini tetkik edip, kültürel, ekonomik ve stratejik envanterini çıkarıp mensubu buldukları devletlere ulaştırırlardı". Bu nedenle misyonerlerin faaliyet göstermiş oldukları ülkeler, Şehirler, Kasabalar ve dahi köy alanları Haçlı zihniyetinden bir an olsun kopmayan Hristiyan ülkeleri ve devletleri için kıymetlenir ve burada faaliyetlerini genişletip hem ticari hem de siyasi olarak kazanımlar elde edilmeye çalışılırdı (Tozlu, 1991: 16-18).

Misyonerlerin Osmanlı Devleti'ne özel ilgi göstermesinde birtakım faktörler etkili olmuştur. Bu faktörleri sıralanacak olur ise, kiliselerin tarihi Anadolu'nun ilk zamanlarına kadar uzanması ve Hristiyan unsurlar için kıymet arz eden 7 Kilise'nin Anadolu topraklarında kurulması, İznik ve Kadıköy konsüllerinin bu coğrafyada olması, İstanbul'un Hristiyanlık için önemi, Ayasofya'nın kutsallığı, İncil'deki 12. Havari olarak bilinen Bartholomeo'nun Anadolu'da yaşamış olması ve misyonerlik düşüncesinin fikir babasının Tarsus'da doğmuş olması gibi faktörler, Osmanlı ve onun bakiyesi Türkiye'nin misyonerler için ne denli önemli olduğunu kanıtlar niteliktedir. Bu nedenler sıralandığı zaman batının Türkiye üzerindeki misyonerlik faaliyetleri belirli bir amaca hizmet etmektedir. Sonuç olarak Türkiye'de Misyonerlik faaliyetlerine tesir eden olayları ilk haçlı seferlerinden 1453 yılında İstanbul'un fethine kadar ve dahi Avrupa'nın XVII. Yüzyıla kadar ki yenilgilerine bağlamak gerekmektedir (Macit, 2011: 520).

Maraş Bölgesinde Misyonerlik Çalışmaları

Misyonerler, bir bölgede kurum ve kuruluşları faaliyete geçirmeden önce bölgenin durumu tatbik edilir, eğer şartlar uygun ise buralarda çalışmalar yapılırdı. Misyonerlerin uygun şartlar olarak değerlendirdiği durumların başında kaos ortamındaki bölgeler ve iç huzursuzluğun olduğu yerler gelmekteydi. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine doğru ülke içerisinde bir huzursuzluk peyda olmuştu. Bu durumu fırsata çeviren misyonerler Osmanlı coğrafyasında hızla yayılmaya başlamış ve misyon kurumlarını birbiri ardına faaliyete geçirmişti. Kurumlar açılırken dikkat edilen diğer bir unsur ise stratejik olarak önem arz eden bölgelerin seçimine özen gösterilmesi olmuş, tabii kaynakları açısından zengin yerler de öncelikler arasında yer almıştır. Maraş: Bahsi geçen koşulların olgunlaştığı bölgelerden birisi olmuş ve misyonerlerin dikkatini celp etmiştir. Böylece misyonerlik faaliyetleri bölgede hız kazanmıştır. Maraş bölgesinde misyonerlik faaliyetleri kapsamında Ermeniler başta olmak üzere, Amerikan ve Alman kurum kuruluşları etkin bir şekilde çalışmalarını bölgeye yaymışlardır (Doğan, 2014: 449-452; CBA, SD.MLK, 2244/16).

Tablo 1. Alman misyonerlerin Maraş'taki müesseseleri

Bölge	Müessesenin İsmi	Kuruluş Tarihi
Maraş, Divanlı Mahallesi	Alman Erkek İbtidai Mektebi	30 Aralık 1909
Maraş, Divanlı Mahallesi	Alman Erkek Rüştü İbtidai Mektebi	
Maraş Divanlı Mahallesi	Alman Erkek Rüştü İdadî Kız Mektebi	1911
Maraş	Alman Hastanesi	1904
Maraş, Kümbet Mahallesi Beitsholom	Erkek Yetimhanesi	1898
Maraş, Divanlı Mahallesi	Bethel Kız Yetimhanesi	

Kaynak: Çabuk, 2008: 17.

Maraş bölgesi görüldüğü üzere II. Meşrutiyetin ilanından buyana İngiliz, Amerikan ve Almanların misyonerlik faaliyetlerine maruz kalmıştır. Özelde Almanların uygulamış olduğu misyonerlik kurumları yetimhane okul ve hastane şeklinde tezahür etmiştir (CCA, SD.MLK, 2244/16; CCA. ŞD-MLK 1327-ca-6).

Sonuç olarak hayatın önemli alanlarında faal bir şekilde varlık gösterilmiştir. Buradan elde edilen bulgular misyonerlerin eğitim, sağlık ve sosyal hayata dair kurumlar açarak hücreler oluşturmaya bölgede hâkim olmaya çalıştıklarını göstermektedir.

Maraş Bölgesinde Misyoner Alman Kurumları

Almanlar, Maraş özelinde misyonerlik faaliyetlerini halkın içerisinde bulunduğu ekonomik yoksunluktan istifade ederek sağlamaya çalışmaktaydı. Örneğin mevcut durumda halkın okul yapımındaki zaruretlerini bilen misyonerler bu bağlamda maddi olarak destekler sunuyor halkın sözde yardımcısı oluyordu. Bu kapsamda da bölge halkına okul yapımı için maddi kaynaklar sunuyorlardı. Nitekim bu kapsamda Zeytun eşrafına okul ve yol yapımı garantileri verilmiş olup; bunun dışında halka paralar dağıtılarak destekleri kazanılmaya çalışılmıştı (Haydarlıoğlu, 1990: 159-160). Almanlar, 1908-1911 yılları arasında, amaçları doğrultusundaki faaliyetlerine Divanlı mahallesinde 3 Alman okulunu aktif hale getirerek başlamıştır (CCA. DH.İD. 04/R /1329/117. 33; CCA. DH. MUİ. Z/1327.53.25). Bu kurumlarda 150 Ermeni asıllı talebe bulunmaktaydı. Müfredatları Ermenice ve Osmanlıca gramer ağırlıklıydı. Bu okullardan birinin yöneticisi Alman Asıllı *Christhofenve Rahibe Hedwig* adında bir rahipti. Maraş'ta açılmış olan Alman okulların müfredatları da yörenin tabii şartlarına göre şekillenmişti. Coğrafi dersler ön planda olmakla birlikte derslerde dinsel temalara çokça yer verilmişti (Mutlu, 2005: 105-106).

Maraş, Osmanlı devleti için stratejik bir konuma sahip olup; Ortadoğu'ya açılan bir geçit vazifesi üstlenen bir şehir olmuştur. Maraş'ta XIX. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren genelini Ermenilerin oluşturduğu azınlıkların bulunduğu bir bölge ihtivası göstermiştir. Bu etnik çeşitlilik misyonerlerin dikkatini çeken bir konu olmuştur. Hıristiyan dünyası ve batılı güçler çoğu zaman birbirleriyle çıkar çatışmalarına girmelerine rağmen, söz konusu Osmanlı Devleti olduğu zaman ortak bir çatı altında buluşabiliyorlardı. Hristiyan Avrupa bu çalışmalarını nihayete erdirebilmek adına başvurdukları yollardan biriside Misyonerlik faaliyetleriydi. Bu fikirden hareketle, bilhassa XVIII. Yy'ın ikinci yarısından itibaren muhtelif Avrupa devletlerinden gelen misyonerler, Osmanlı topraklarının neredeyse tamamında, ekseriyet ile azınlıkların sayısal olarak çoğunluğu oluşturduğu bölgelerde teşkilatlanmışlardır (Haydarlıoğlu, 1993: 15).

Misyonerler, açtıkları okullar, kurdukları hastaneler ve Eytamhaneler ile faaliyetlerini yürütmeye başlamışlardır. Alman tebaasından Maraş'taki Eytamhane Müdürü Mösyö Esbiker'in sahibi olduğu arsaya ev inşa etmesi için ruhsat talebi bölgede ne denli yayılmacı bir politika içerisinde olduğunu göstermektedir (CCA. DH.MKT. 18/M /1318. 2346. 78). Bu çerçevede misyonerlik faaliyetleri Maraş'ta başta Almanlar tarafından önemsenmiştir. Nitekim misyonerler bölgede çeşitli alanlarda kurumlar vasıtasıyla işler konuma gelmişti. Misyonerlerin hedefleri bölgeyi işgal edilmiş bir konuma getirmektir. Almanların kendi deyimleri ile artık Maraş işgal edilmişti (Doğan, 2004: 284).

Maraş Bölgesinde ilk misyoner kurumu olarak Kümbet mahallesinde erkekler için Alman Hilsbund misyonu tarafından 1898 senesinde kurulmuş bir yetimhane karşımıza çıkmaktadır. İsmi *Barış Evi* manasına gelen *Beitsholom*'dur. Bu kurumda 1920 yılında 420 erkek çocuk vardı. Bu çocuklar Ermeni asıllı bir öğretmenin gözetimi ve bakımı altında idi (Doğan, 2004: 274). Yetimhanenin idarecisi, Amerikan Kızıl Haç organizasyonunda görev yapmış olan Frances Buckley'di. İlerleyen süreçte Almanlar açmış oldukları bu yetimhaneyi Amerikalılara bırakarak Maraş şehrini terk etmişlerdi. Kurumda sadece Alman hemşire Maria Timm görevine devam etmişti. Yetimhanede çocuklara ortaokul düzeyinde eğitim verilmekteydi. Yetimhanede görevli birkaç öğretmen eğitimini Almanya'da tamamlamış ve daha sonra Maraş'ta bahsi geçen yetimhanede görev yapmıştı. Diğerleri ise yerel Erkekler Akademisi ve Kızlar Kolejinden temin edilmişti. (Kerr, 1973: 74-75)

Alman Hilsbund Misyonu, kızlar için de bir yetimhane kurmuştur. Bu yetimhanenin ismi Bethel'dir. Burası da erkek yetimhanesiyle aynı tip uygulamalara sahipti. Fakat burada hiç yabancı öğrenci olmayıp; eğitim faaliyetleri yalnızca kızların ev işlerini öğrenmesi üzerine kurulmuştu. Misyon kurumları gerçek faaliyetlerini 1920'de Maraş'ın kurtuluş mücadelesinde göstermişti. Bu kurumlar kurtuluş mücadelesi sırasında Fransızlara ve Ermenilere lojistik ve sığınak olarak destek vermiştir. Bu cümleden hareketle Alman Yetimhanesi 200 Fransız, 50 Ermeni askerine yardım merkezi olarak kullanılmıştır. Nitekim savaştan sonra Kümbet yetimhanesine bakıldığında 30 adet mavzer, çeşitli sayıda silah, el yapımı bomba ve azımsanmayacak kadar cephane bulunmuştur. Alman yetimhanesine ulusal kurtuluş mücadelesi sırasında misyonerlerce yerleştirilmiş ve gizlenen bir çok silah ve silah mühimmatı ancak 55 yıl sonra şans eseri bulunmuştur. Fransızların 11 Şubat 1920 yılında Maraş'ı terk etmeleri sonrası Beitsholom yetimhanesine Türk askerleri yerleşmiştir. Bu durumun sebebi Fransız askerlerinin, şehri terk ederken Türk kışlasını yakmış olmasıdır. (Kerr, 1973: 241).

Maraş'ta bulunan Alman eğitim kurumlarının ders programları detaylı bir şekilde incelendiğinde, bölgenin şartlarının ders programının oluşturulmasında etkili olduğu görülmektedir. Okulların dil tercihi göz önüne alındığında Ermenice olması ilginç bir hadisedir. Ayrıca bu eğitim kurumlarında dini bilgiler de verilmekteydi. Osmanlıca eserler dışında ve Ermenice eserler de okutulmaktaydı. Maraş'taki okullarda Alman dili ziyadesiyle arka planda kalmaktaydı. Ancak Halep'te Arap nüfusunun fazla olmasından dolayı okul programlarında Almancaya ek olarak Arapça dersler de yer aldığı görülmektedir. (Esenkal, 2007: 97-99).

Maraş bölgesindeki diğer bir kurumda Almanlar tarafından ihdas edilen Salem hastanesidir. Bu hastane 12 odadan oluşmaktadır. Hastanenin inkişafı için Pastör Burunma tarafından doğrudan sadarete yazılmış arzuhal de ruhsatının temini talep edilmiştir. Nitekim bu tip kurumların inkişafı ekseriyet ile misyonerlik faaliyetlerinin aktif bir şekilde yürütülebilmesi açısından önem arz etmektedir (CCA, SD.MLK, 2244/16). Bu kurum sadaretinde onayı ile 1909 yılında kurulmuş olup; buna ilaveten bir eczane temini içinde ruhsat verilmiştir. Kurumun idaresi Alman asıllı Anyana beye evdi edilmiştir (CCA.

ŞD.MLK/ 2244/16). Planlaması üzerinde 2 koğuşa ayrılan hastanede biri erkekler bir diğeri de bayanlar koğuşu olmak üzere 25 yataktan oluşmaktadır (CCA. ŞD-MLK 1327-ca-6).

Amerikalı Misyonerlerin Maraş ve Çevresinde Yürütmüş Olduğu Faaliyetler

Osmanlı Devleti'ndeki Amerikan misyon faaliyetlerinin tarihi 1820'li yıllara kadar uzanmaktadır (Güler, 2005: 236). Amerikan Misyonerliği, ilk faaliyetlerine İzmir'den başlayarak 1831 yılında resmi ve kalıcı olarak başlamıştır. Bu bağlamda Reverend William Goodel çatısı altında faaliyetlere başlandığı bilinmektedir. Osmanlı Devleti sınırları dahilinde faaliyetlerine başlayan Amerikalılar, zamanla kurumlarının sayısını artırarak ülkenin dört bir yerine dağılmışlardır. 1896'da Amerika'dan 7, İngiltere'den 4 ayrı kiliseye bağlı misyonerlerin Osmanlı ülkesine dağıtılmasıyla misyonerlik faaliyetleri daha da yoğunlaşmıştır (Döşkaya, 2018: 355-356). Söz konusu dönemde "*Bursa, İzmir, Merzifon, Kayseri, Sivas, Trabzon, Erzurum, Harput, Bitlis, Van, Mardin, Antep, Maraş, Adana, Haçin, Ankara, Yozgat, Amasya, Tokat, Arapkir, Malatya, Palu, Diyarbakır, Urfa, Birecik, Elbistan, Tarsus ve İstanbul'da*" (Özcan, 2017: 123) birer Amerikan misyonu mevcuttu. Amerikalılar misyonerlik faaliyetlerinin büyük bir kısmını Protestan misyoner örgütü olan Amerikan Board kanalıyla yapmaktaydı (Küçük, 2009: 167). Bu kuruluş faaliyetlerini yürütürken Rum ve Ermeni azınlıklarının bulunduğu bölgelerde aktif bir siyaset izlemişti. Bu bölgelerde Ermeni ve Rumların çoğunlukta olduğu yerleri seçmeleri Adana, Antep ve Maraş şehirlerini de önemli kılmaktaydı. Bölgede bulunan ve Gregoryen kilisesine mensup olan Ermenileri Protestan mezhebine geçirmek için faaliyette bulunma prensibiyle hareket etmelerine karşın, Müslümanlara yönelik misyonerlik faaliyetinde bulunmak için de fırsat kollamışlardır. Fakat, devletin İslami itikadının halk ve yönetim nezdinde ehemmiyetini bildikleri için açıkça Müslüman halkı karşısına almaktan çekinmişlerdi. Ancak gizli kapaklıda olsa eğitim, sağlık, gibi sözde yardımlar vasıtasıyla Müslümanlar arasından kiliselerine eleman kazanmaya çalışmışlardır (Çabuk, 2008: 48-49; Yücel, 2005: 24).

Maraş'ta faaliyet gösteren Amerikalı misyonerlerin büyük bir çoğunluğu YMCA (Young Men's Christian Association) ve NER'e (Near East Relief) bağlı çalışanlardan oluşmuştur. Bu örgütler, Maraş'ta Protestan kiliseleri vasıtasıyla faaliyetlerde bulunmuşlardır (Törel-Döşkaya, 2018: 205-208). Nitekim Maraş bölgesinde elde edilen bilgilere ise misyonerlerden kalan günlükler vasıtasıyla ulaşılmıştır. Bu misyoner örgütlerinden en kapsamlı faaliyeti gösteren ise NER adlı Amerikan misyoner kuruluşudur. Nitekim bu kuruluş vasıtasıyla Maraşlı Ermenilere eğitim ve sağlık alanlarında ciddi yardımlar yapılmıştır. Amerikalılar, bu çalışmaların yanı sıra karalama ve karartma politikası uygulamaktan da geri durmamıştır. Bu kuruluşlar, uluslararası kamuoyunda Türkleri itibarsızlaştırarak, Ermenilerin zulme uğradığını iddiasını ileri sürmüşlerdir. Amerikalılar Osmanlı Devleti sınırlarında yürüttükleri faaliyetlerin bölgenin sosyolojik ve ekonomik durumuna göre dizayn ederek gerek gizli gerekse açıktan olmak üzere faaliyetlerini yürütmüşlerdir. Maraş da bu bölgelerden birisi olmakla beraber Amerikalı misyonerlerin faaliyet kapsamında yer almıştır. Nitekim 169 yıllık tarihi olan Amerikan koleji, 1924 yılında Maraş Sultani Mektebi olmuş ve 1948 yılında Maraş lisesine dönüşmüştür. Maraş lisesi Amerikan misyonerlerin kurduğu bir kolej olmakla beraber misyonerlik faaliyetlerinin yürütüldüğü kuruluş olarak tarihe geçmiştir (Çelik, 2021: 395).

Maraş ve Çevresinde Misyonerlik Faaliyetlerinde Bulunan Diğer Kurumlar

Misyonerler Maraş Özelinde, okul açmakla kalmamış bilhakis, daha başka sosyal girişimlerde de bulunmuşlardır (Polat, 1993: 15). Nitekim, Maraşlı bir Ermeni olan Harutune Stafanos Cenanyan, Ermeni cemaatini ivedi teşkilâtlandırmak üzere harekete geçerek 11 adet ayrı cemiyet ihdas edilmiştir (1892). Harutune Stafanos Cenanyan, İki adet Maraş, bir adet Tarsus, bir adet te Sivas'ta olmak üzere toplam dört adet yetimhane açılmasında etkin rol oynamıştır. Buna ek olarak kimsesiz ve yoksullar için de çalışma enstitüleri oluşturan Harutune Stafanos Cenanyan, azınlık grupların çocuklarına genel eğitim sağlayan, okullardan seçtiği özel öğrencileri, 1892 yılında Konya'da ihdas ettiği Apostolik Enstitüsü'ne almıştır. Bu tip okullardan iki adet de Maraş'a kuran Harutune Stafanos Cenanyan, Saint Paul Enstitüsü (Tarsus Koleji) eski öğretim üyesi olup, misyonerlik faaliyetleri çatısı altında bulunmuştur. Nitekim Ermenilerin de müstakil bir devlet olarak ortaya çıkarılması amacıyla mücadele etmesinde gayesi anlaşılmaktadır (Tozlu, 1991: 101-102).

Maraş'ta, faaliyet göstermiş olan Almanlar; Beitshalom ve Bethel adlarında iki yetimhane ile bir hastane, İngilizler ise Ebenezer ve Beulah adlarında iki yetimhane kurmuşlardır (Kerr, 1973: 241).

Misyonerlerin Maraş'ta kurdukları yetimhanelerde toplam 420 kadar kız ve erkek çocuğunun barındığı da ifade edilmektedir (Kocabaşoğlu, 1992: 66). Ancak Prof. Dr. Besim Atalay, "Maraş Tarihi ve Coğrafyası" adlı eserinde, 1912-1913 yıllarına dair verdiği önemli bilgilerle İngilizlerin kurduğu yetimhanenin daha sonra Osmanlı Devleti maarif nezaretinin emriyle derdest edilerek, 500 yataklı bir İslam yetimhanesi haline getirildiğini belirtmektedir (Atalay, 1973: 167-168). Birçok yerel ve ulusal araştırmacı, Maraş bölgesinde meydana gelen misyonerlik faaliyetlerini eserlerine taşırken, bu faaliyetlerin eğitim, sağlık ve ekonomik olduğunun altını çizmektedir. Yerel halkın içinde bulunduğu imkansızlıkları birer silah olarak kullanan bu kuruluşlar, amaçlarına ulaşmak için her türlü yola başvurdukları görülmektedir. Ülkenin zor zamanlarında meydana gelen Misyoner hareketleri, haçlı zihniyetinin hazırda beklediğini ve devletin zaaflarından yararlanarak amaçlarına ulaşma arzularının her daim canlı olduğunu göstermektedir.

SONUÇ

Yabancıların Misyonerlik çalışmaları, eğitim kurumları aracılığıyla ülkelerin yalnızca mevcut durumu için değil, ilerideki konumu ve çalışmaları için de bir tehlike oluşturmuştur. Bu faaliyetler, Osmanlı Devleti bünyesindeki azınlık gruplar arasında milliyetçilik düşüncesinin yayılmasını sağlayarak Osmanlılık düşüncesinin etkisinin azalmasına sebebiyet vermiştir. Nitekim bu tip misyonerlik faaliyetleri, Osmanlı Devleti'nin farklı etnik gruplara mensup tebaası ile arasındaki ilişkilere ciddi zarar vermiştir. Çünkü ülkeler, kendi içerisindeki vatandaşları ile bir bütünlük arz etmektedir. Misyonerler bu bağı kendi lehlerine kırma ve kendi politikaları doğrultusunda hareket ederek mevcut yönetime zarar vermeye çalışmıştır.

Misyonerler bu amaç doğrultusunda Osmanlı toprakları içerisinde birçok kurumu aktif hale getirerek ülkenin en uç noktalarına kadar yayılmışlardır. Amaçları Osmanlı tebaası içerisindeki azınlıkların mevcut yönetim ile bir bütünlük oluşturulmasının önüne geçmek olmuştur. Bu amaç doğrultusunda Maraş'a gelen misyonerler ilk öğretim kurumları, yine kız ve erkek öğrencilerin lise eğitimi alacağı kurumlar ayrıca kimsesizler için yetim haneler açmış idi. Almanların bu tip kurumları açmaları tabiki yardım içeriği barındırmamaktaydı. Nitekim açılan kurumlar vasıtası ile misyonerlik faaliyetlerini en alt gruptan işleyerek misyonlarını gerçekleştirmek istemekteydiler. Nitekim buradan mezun olan kız ve erkek çocukları ya bir İncil okuyucusu kadın ya da bir erkek papaz misyoner olarak sahaya sürüldüğü görülmektedir.

Misyonerlerin, Osmanlı coğrafyasındaki yayılmacılık faaliyetleri XVIII. Yüzyıldan başlayarak, XIX. Yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir. Almanlar Maraş bölgesinde özellikle 1920'li senelerden itibaren faal bir şekilde çalışmalara başlamış ve kapsamda Alman kültürünü empoze etme maksadıyla ülke genelinde Maraş özelinde indirgendiğinde misyonerlik faaliyetlerini etkin bir şekilde devam ettirmişlerdir. Bu faaliyetler çerçevesinde Osmanlı topraklarının çeşitli bölgelerinde eytamhane, hastane, muhtelif mektepler, çiftlikler gibi çeşitli sosyo-kültürel kurumlar kurmak yoluyla gerçekleştirmişlerdir.

Alman kurum ve kuruluşları hayata geçirdiği faaliyetler ile Osmanlı coğrafyasının kültürel hayatı üzerinde derin izler bırakmıştır. Nitekim XIX. Yüzyılın son çeyreğinden başlayarak 20. Yüzyılın başlarına kadar bir dost edası ile Maraş bölgesinde yayılmacı politikalar gütmüş ve arzu ettikleri emelleri gerçekleştirmek istemişlerdir. Bu kapsam dâhilinde köy yollarını tadilata sokmuş ulaşım ağlarını canlandırmış hastane, eczane yetimhane gibi kuruluşları hayata geçirmişlerdir. Asıl gayeleri bölgede meydana getirdikleri kuruluşlar vasıtasıyla Alman misyonunu yaymak olan Almanların bu tip yardımsever görünüşleri elbette birer göz boyamadan ibaret olmuştur.

Sonuç olarak Alman, İngiliz ve Amerikalı misyonerlerin ana hedefleri faaliyet yürüttükleri bölgelerin hâkimiyetini ve kontrolünü ele alarak yerli unsurları asimile ederek, Hristiyan inancını yerel unsurlara entegre etmektir. Bu Bağlamda Maraş bölgesinin önemli stratejik konumu İngiliz, Fransız ve Amerikalı misyonerler için önem arz etmekteydi. I. Dünya savaşında Osmanlı Devleti'nin müttefiklerinden olan Almanlar bu bağa rağmen Amerikan iş birliği ve aba altından Ermeni destekçisi olmuştur. Buradan çıkarılacak sonuç devletlerin dostları olmadığı siyasi çıkarları olduğudur. Nitekim bunun en açık örneklerini Maraş bölgesinde müttefik olunan Almanların Osmanlı'nın düşmanı olan devletler ile iş birliğinden anlaşılmaktadır. Gerek Almanlar gerekse İngilizler ve Amerikalılar, kurmuş oldukları müesseseler vasıtası ile faaliyet yürüttükleri bölgelere yardımlar yapıyormuş gibi görünüp, bu

müesseseleri amaçlarına giden yollarda araç olarak kullanmışlardır. Örnek verilecek olursa Maraş Alman eytamhanesi ve dahi hastane, kiliseler mücadeleler sırasında gizli birer üs görevi üstlenmiş ve ait oldukları devletin kuvvetlerine yardım ve yataklık etmekten imtina etmemişlerdir. Kurum ve kuruluşlar yolu ile ülkeyi kültürel açıdan zayıflatarak işgali kolay hale getirmek, ayrıca ülke içerisindeki bütünlüğü parçalamak sömürgeci bir zihniyete sahip olan misyonerlerin ana hedefi olmuştur.

KAYNAKÇA

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı

CCA, YER NO: SD.MLK 2244-16.

CCA. YER NO: DH. MUI. Z-1327.53.25.

CCA. YER NO: DH.İD. 04-R -1329-117. 33

CCA. YER NO: DH.MKT.18-M-1318-2346. 78.

CCA. YER NO: ŞD-MLK 1327-ca-6

Araştırma ve Tetkik Eserler

BELGE, H., (2018)., Alman kolonyal politikaları ve Protestan misyonerliği için bir örnek: Amasya atabey çiftliği (1879-1919), *History Studies*, 10(8), 49-75

Canyaş H.,- Canyaş F., Orkun C., (2012)., Osmanlı'dan günümüze misyonerlerin kültürel alandaki faaliyetleri, *Türk Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 55-75

Çabuk M., (2008)., Amerikan Board Arşivi'ne göre misyonerlerin Adana, Antep ve Maraş'ta Müslüman halka yönelik faaliyetleri, *History Studies International Journal of History* 10(10), 47-56

Çabuk M., (2008)., *Kahramanmaraş'ta faaliyet göstermiş olan misyoner okulları*, [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi], Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi.

Çabuk M., (2008)., *Maraş'ta misyoner faaliyetleri ve misyoner okulları*, Ukde Yayınları.

Çelik M. E., (2021)., Amerikalı misyonerlerin günlüklerinde Maraş savunması, *Milli Direnişten İstiklâl Harbi'nin İlk Zaferine Maraş'ın Kurtuluşunun 100. Yılı*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara. ss. 395-419

Dinçer N., (1978)., *Yabancı özel okullar, Er-tu Matbaası*.

Doğan A., (2004)., Maraş'ta misyonerlik faaliyetleri (XIX. Yüzyılın ikinci yarısı Ve XX.Yüzyılın başlarında), *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11, 271-285

Doğan A., (2014)., Osmanlı Devleti'nde Alman kültürel yayılcılığı: Maraş örneği, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13(2), 437-462.

Döşkaya F. Ç., (2018)., Amerikalı kadın misyoner Myra A. Proctor'un Aintab (Antep) faaliyetleri *Tarihten Günümüze Ayıntab-Gaziantep*, Ed. Ahmet Gündüz vd., Gaziantep.

Esenkal E., (2007)., *Yabancı ülkeler tarafından Osmanlı coğrafyasında açılan okullar*, , [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi], Edirne Trakya Üniversitesi.

Güler Y., (2005)., Osmanlı Devleti dönemi Türk-Amerikan ilişkileri (1795-1914), *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6(1), 227-240.

Haydarlıoğlu İ. P. (1990)., *Osmanlı imparatorluğunda yabancı okullar*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

KERR, S. E. (1973)., *The Lions O Marash*, State University Of New York Press, Albany.

Kılıç S., (2005)., Alman okullarında Osmanlıya karşı yetiştirilen Ermeni çocukları, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S. 20-21.

Küçük M. A., (2009)., Anadolu'da "Protestan Ermeni Milleti"nin oluşumu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 50(2), 153-186.

Kocabasoğlu U., (1992)., Doğu sorunu çerçevesinde Amerikan misyoner faaliyetleri, *Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Macit N., (2006)., *Küresel güç politikaları Türkiye ve islam*, Fark Yayınları.

Mutlu Ş., (2005)., *Osmanlı Devleti'nde misyoner okulları*, Bilim Basım Yayınları.

Ortaylı İ., (1981)., *II. Abdülhamit Dönemi'nde Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman nüfusu*, 1981 Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.

Özcan T., (2017)., Merkezî ve modern eğitim kapsamında Osmanlı gayrimüslim cemaat ve yabancı okulları, Gece Kitaplığı Yayınları.

Polat İ. H., (1990)., *Osmanlı imparatorluğunda yabancı okullar*, Kültür Bakanlığı Yayınları.

Sakaoğlu N., (2003)., *Osmanlı'dan günümüze eğitim tarihi*, Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Tozlu N. (1991)., *Kültür ve eğitim tarihimizde yabancı okullar*, Akçağ Yayınları.

Türkmen T.- Döşkaya F. Ç., (2018)., "Amerikan board misyoneri Olive L. Parmelee Andrus ve Mardin", *Geçmişten Günümüze Tarihten İzler*, Ed. M. Doğan Karacoşkun- Osman Köse, Berikan yayınevi.

Vahapoğlu, M. H. (1992)., *Osmanlıdan günümüze azınlık ve yabancı okulları*, Boğaziçi Yayınları.

Yücel İ., (2005). *Kendi belgeleri ışığında Amerikan Board'ın Osmanlı ülkesindeki teşkilatlanması*, [Basılmamış Yüksek Lisans Tezi], Erciyes Üniversitesi.